

ПРАГМАТИКА ВСТАВНИХ КОНСТРУКЦІЙ У КОМУНІКАТИВНО-ІНТЕНЦІЙНИХ ТИПАХ РЕЧЕНЬ

Олена Кульбабська. Прагматика вставних конструкцій у комунікативно-інтенційних типах речень

У статті визначено комунікативно-прагматичні функції вставних конструкцій, активізація яких у сучасній українській мові є інноваційним явищем на рівні простого речення; встановлено основні тенденції уживання досліджуваних одиниць у різних мовленнєвих актах.

Ключові слова: мовленнєвий акт, прагматика, мета висловлення, просте речення, модальність, вставна конструкція.

Елена Кульбабская. Прагматика вставных конструкций в коммуникативно-интенциональных типах предложений

В статье определены коммуникативно-прагматические функции вставных конструкций, активизация которых в структуре простых предложений современного украинского языка – инновационное явление; установлены основные тенденции их использования в разных речевых актах.

Ключевые слова: речевой акт, прагматика, цель высказывания, простое предложение, модальность, вставная конструкция.

Olena Kulbabska. The pragmatics introductory structures in communicative-intentional types of sentences

In the article the author has defined communicative-pragmatic features of input structures, the activation of which in the structure of the simple sentences of the contemporary Ukrainian language - innovative phenomenon; established the main trends of their use in different speech acts.

Key words: *speech act, pragmatics, the intention, the purpose of the statements, narrative proposal, modality, the introductory design.*

Новим етапом у розвитку сучасної української граматики став поглиблений функційний підхід до тлумачення мовних явищ з опорою на антропоцентризм лінгвістичних студій. Дослідників уже не задовольняють суто граматичні інтерпретації мовних одиниць, натомість посилюється зацікавленість механізмами їх витворення в тісному зв'язку із з'ясуванням активної ролі у процесі мовленнєвої діяльності її учасників – адресанта, тобто творця певного висловлення, і адресата, якому текст призначений для сприйняття. Цей підхід дає змогу по-іншому витлумачити окремі фрагменти граматичного ладу української мови, зокрема з нових позицій установити комунікативне призначення та функції вставних конструкцій.

Проблема вставності як індикатора простого речення асиметричної будови постійно привертала увагу лінгвістів, проте її розв'язання не мало системного характеру, залишаючись і нині дискусійним питанням теорії синтаксису. Зокрема, в україністиці вставні конструкції досліджували в таких аспектах: 1) **логіко-граматичному** – як результат „скорочення” і „стягнення” підрядних речень у слова, словосполучення, а також як наслідок змістової „редукції” односкладних чи двоскладних речень (М. Осадця, С. Смаль-Стоцький, В. Сімович та ін.); 2) **психолого-граматичному** – як другорядні (підрядні) присудки (О. Потебня); 3) **структурно-семантичному**: а) як складники простого речення, що не входять до його позиційної та синтаксичної структури, будучи самостійними ускладнювачами, наявність яких зумовлюють інтенції мовця – авторська інтерпретація та оцінка повідомлюваного (П. Дудик, А. Загнітко, Л. Кадомцева, А. Мойсієнко, М. Плющ, К. Шульжук та ін.); б) як одиниці, що пояснюють речення загалом здебільшого на початку або в кінці речення, проте можуть стосуватися лише якогось члена речення чи його частини, якщо вони розташовуються безпосередньо біля них (І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська); в) як компоненти, які посідають позицію „надбудовчого, вторинного присудка” (З. Олійник); 4) **семантико-синтаксичному** – як вторинні предикатно-модальні синтаксеми, не зумовлені валентністю базового предиката (І. Вихованець, М. Мірченко, О. Межов та ін.); 5) **когнітивному** – як наслідок породження висловлення та його сприйняття (О. Мельничук, О. Леута, Т. Лутак та ін.); 6) **дериваційному** – як утворення, похідні від складного речення (К. Городенська); 7) у **плані синтаксичної номінації** – як репрезентанти інформативної двоплановості, щільної єдності диктуму й модусу у структурі речення (Н. Гуйванюк, В. Шинкарук).

Для об'єктивної кваліфікації місця вставних конструкцій у структурі речення, тенденцій їх уживання в процесі мовної комунікації та прагматичної спеціалізації варто, як на нас, з'ясувати

залежність прагматичних функцій вставно-модального компонента (далі – ВМК) від комунікативно-інтенційних типів простих і складних речень, що й стало *метою* нашої розвідки.

З усіх функційних типів розповідні речення, реалізуючи два основних комунікативних завдання – констатації (**речення-констативи**) і заперечення (**речення-негатори**), є „найзручнішими” для функціонування перентетичних конструкцій. І справді, якщо мовець постулює чи заперечує, повідомляє, нагадує про когось або щось, то процес інформування передбачає не лише володіння достатнім обсягом знань, а й уможливлене суб’єктивну оцінку повідомлюваного. Отже, уживаючи ВМК у розповідних реченнях, мовець передає адресату різноманітні модально-експресивні відтінки.

Реалізуючи **асертивний** мовленнєвий акт, адресант має намір представити деякий стан речей як істинний і змусити адресата повірити в істинність повідомлюваного. У цьому йому допомагають ВМК із значенням вірогідності, впевненості, достовірності висловленого, що відбивають бажання мовця обстоювати свої переконання, звернути на них увагу інших комунікантів, наголосити на певній інформації, напр.: *Щоправда, поляки час від часу влаштовували побой порушникам прикордонного спокою* (М. Матіос); – *Та вам вже, звісно, язиком приподобитись недовго* (Леся Українка); *Певна річ, він, чоловік старший і статечний, не буде мріяти вже про любов* (О. Кобилянська) тощо. Модальні маркери виконують **акцентно-констатувальну прагматичну функцію**, указуючи на безальтернативність висловлення. Вони оптимізують спілкування, надають текстам довірливого, безапеллятивного колориту, можуть мати експресивно-емоційний заряд, відображають діалектні особливості мовлення, напр.: *Соціальні програми, можете бути певні, коаліція виконає* (Із часопису); *Рукопис, до честі автора, відповідає вимогам мовного та технічного оформлення* (Із рецензії); *Як не крути, а вам доведеться платити не тільки за свою церкву* (З. Тулуб); *Це, дїправди, в їхньому селі не дивно* (М. Матіос).

Інша група вставно-модальних компонентів із значенням непевності, припущення, сумніву передає здебільшого відносний характер ступеня вірогідності знань мовця про світ, які постають здебільшого як можливий факт. Такі конструкції непрямо вказують на авторизацію, вони ніби оформляють роздуми мовця, допомагають йому створити враження безпосереднього пошуку істини, змусити читача долучитися до мисленнєвого процесу, самому дошукатися до суті висловлених передбачень. Залежно від ілюкутивної цілі можна визначити прагматичну функцію ВМК досліджуваного типу як **акцентно-гіпотетичну**, напр.: *Можливо, піснею осінні журавлі підняти голову й заслухатись заставлять* (О. Білаш); *Життя, мабуть, як і люди, – мстиве за радість* (Марко Вовчок); *Очевидно, раніше нас тут побувало кілька ласих на сенсацію, не досить обережних кореспондентів* (В. Бабляк); *Тобі, певно, приснилось щось, синку* (Є. Ярошинська); *Тепер, либонь, саме тепер чув крутий злам долі* (І. Чендей).

Парентетичні конструкції, що мають розмовний характер сприяють діалогізації усно-розмовної мови, напр.: *Очевидячки, зналися вони ще до цього часу, бо дуже просять одне за одного* (Г. Квітка-Основ’яненко); *Ми, видається мені, спізналися* (З. Тулуб); *Гадаю, це було неправильно* (М. Матіос); *Як на мене, немає нічого гіршого, чим чекати на декілька хвилин щастя* (М. Матіос). Останні приклади побіжно вказують і на джерело повідомлення.

Мовець з огляду на свої комунікативні інтенції може конкретизувати авторство повідомлюваного або затушувати його. Так, ВМК із вказівкою на конкретне джерело повідомлення підвищують ступінь вірогідності інформації, слугують засобом часткової цитації, дають змогу чітко розмежувати основне і супровідне: *Троха, кажу вам, на землю не покотився зо сміху* (І. Франко); *В молодих літах [Петро] рвався за фірманкою, „шалів”, як сам оповідав, за кіньми, наймаючись то тут, то там, по панах* (О. Кобилянська); *В його – думаю, – друга є дівчина* (Марко Вовчок); *Вони, на Михайлове здивування, у цьому році святкували Різдво і Великдень того самого дня* (М. Матіос); *Бо той день, на велике Сироватчинне переконання, стоїть посеред раю* (Ю. Мушкетик). У подібних реченнях спостерігаємо імплікацію суб’єкта згорнутої пропозиції, що її маркує вторинна предикація.

Інколи адресант із певних причин хоче приховати походження інформації, узагальнює повідомлюване, переповідає нібито неперевірені факти, використовуючи парентетичні компоненти (вони можуть посідати будь-яку позицію в реченні) на зразок *як кажуть, мовляв, як відомо* тощо. Наприклад: – *А ваш ксьондз, як кажуть, дуже добрий* (М. Матіос); – *Це наша господиня... Така, мовляв, помічниця твоєї мачухи...* (Наталена Королева); *Кохання, як твердять, – щастя, але не згідна з цим* (М. Матіос).

А Загнітко небезпідставно вважає, що останнім часом усе помітнішою стає тенденція, пов'язана з бажанням мовця максимально актуалізувати інформацію, всіляко сприяти її експресивізації [11, с. 135–136]. Задля цього ВМК нерідко фразеологізують, уводять до їхньої структури розмовні, динамічніші в стилістичному плані елементи: *Відмінність між чоловічими й жіночими журналами, скажемо так, в кількості одягу на дівчатках із обкладинок; Як мовиться, чутки ходять на наших ногах* (Із журн. „Перець”).

Усі ВМК, що вказують на джерело повідомлення, виконують **прагматичну адресно-марковану функцію**: дають змогу авторові, покликаючись на інше джерело, підвищувати рівень правдивості інформації в очах читача, погоджувати власну думку з думкою компетентного джерела, знижувати категоричність висловлення, спонукати адресата до прийняття авторської позиції [8, с. 20].

Кореляцію загального і конкретного, акцентуаційну динаміку певного узагальнення, увиразнення релевантних текстових фрагментів, висновків декларують ВМК *зрештою, як головне, власне, по-перше, у всякому разі* тощо, які посідають у реченні пре- або інтерпозицію та за функцією наближені до сполучників. Наприклад: *А втім... не такий страшний чорт* (Б. Грінченко); *Патріарх, власне, відчував нехтіть до цієї людини* (В. Шевчук); *По-перше, кожен бажав виановувати колишнього гетьмана і шаню притамовувати йому біль від поразки* (З. Тулуб); *Боярам, видно, вже запах медок та варенуха, отже, розбрелися* (Леся Українка). Комунікативно-прагматична мета парентетичних конструкцій – відтворити послідовність явищ, переконливо аргументувати певну подію, виявити ступінь важливості думок, оцінити факт, маркувати його суб'єктивну кваліфікацію. Усі ці засоби є актуалізаторами **прагматичної функції текстової зв'язності**.

За їх допомогою можуть поєднуватися два речення, одне з яких є свого роду відповіддю на запитання, поясненням тих чи тих фактів, про які йшлося в попередньому контексті, напр.: *Я бажую тобі щастя. Великого щастя... Можже, тоді ти щось зрозумієш* (М. Лазарук).

ВМК зв'язують із попереднім контекстом неповні речення, чим устанавлюють зв'язок між репліками діалогу або всередині монологічного висловлення: *Людина вільна у виборі смерті. Можже, лише в цьому?* Інколи вставні слова маркують парцеляцію, указуючи на її зв'язок із базовим реченням: *Коли ж приїде сестра? Сьогодні? Завтра? Можже, взагалі ніколи?*

У контексті, що містить кілька речень (більше двох) виокремлюємо ВМК з єднальною функцією, що уподібнюється до сполучникової. Наприклад: *Олена думала про хлопця. Можже, він не такий уже і замкнений. Навпевно, серед своїх не здається відлюдкуватим* (О. Логінова). У реченнях на зразок *На листи батько не відповідав. Можже, його поранено. Можже, він уже загинув* вставні компоненти уподібнюються за функцією до розділового сполучника, що можемо пояснити прагненням мовців до економії мовних засобів, реалізації функції вибору. У цьому разі вставні слова не лише виражають розділові семантико-синтаксичні відношення, а й утворюють градацію оцінок реальності (ступеня здійснення) того, про що повідомляють у кожній із поєднаних частин. Увиразнюється сполучникова спеціалізація у вставних конструкціях, які вживаємо разом із власне сполучниками: *Можже, вбитий чорнобровий за тихим Дунаєм; А може – він в Московщині другу кохає!* (Т. Шевченко); *Учися, синку, добре! Можже, правником станеш або економістом* (Розм.). Ідентичну функцію виконують ВМК у позиції між однорідними членами речення: *Можже, Різдяними святами Роман приїде, може, на Водохреща*. Такі речення набувають семантики взаємоусунення подій, явищ.

Прагматичний компонент має особливо істотне значення в монологічному мовленні, під час ораторського виступу, оскільки вплив на співрозмовника здебільшого залежить від того, як сформулює свою думку мовець, наскільки переконливо прозвучать його слова. У цьому аспекті ВМК зі значенням вказівки на характер висловлення, спосіб оформлення висловлень, їх стилю, тону (*іншими словами, точніше, власне кажучи, скажімо, словом* та ін.) мають **прагматичну устанавку на доступність мовлення**, є засобом категорії послідовності (ретроспекції). Будучи за своїми функціями подібними до сполучників, вони виражають уточнювально-конкретизувальне значення, семантику тотожності, коментування. Напр.: *Отець Лецький передплачує „Слово”, або, інакше кажучи, є твердих переконань; Недібрані подружжя це часто-густо головна причина нашого культурного чи, краще сказати, некультурного капарства; Це не хабар, а звичайний дарунок, так би мовити, доказ вдячності* (Із тв. Б. Лепкого).

До функції вставлених компонентів наближені ВМК на зразок *одне слово, до слова, словом, скажімо, приміром, у всякому разі, що ж, щораз то*, які виражають приєднання, додаткову

інформацію, доповнення зі значенням виокремлення. Напр.: *Один ваш газда записався до депортації, до виселення, одне слово* (М. Матіос); *Впрочім, в селі відвідини були для неї [Рифки] мукою* (І. Франко); *Зрешистю, не ми організували братства* (В. Шевчук); *Так, приміром, має хата заможного газди Василя Чоп'яка інший вигляд* (О. Кобилянська). Отже, спостережено **прагматичну функцію доповнення** змістово-фактуальної інформації мовлення принагідними зауваженнями.

Відверто кажучи, власне кажучи, сказати відверто, скажу чесно – такі сполуки надають значення вірогідності, до того ж указують на експресивний характер висловлень. Напр.: *...вся сповнена гіркотою і, сказавши правду, неповагою до самої себе, я вийшла у Стрийський парк* (Ірина Вільде); *Його побут у Відні, сяк чи так кажучи, був справді одною з найсміливіших і найщасливіших його спекуляцій!* (І. Франко); *Власне кажучи, щороку „Відкриття полювання” буває двічі* (О. Вишня).

ВМК із значенням інтимізації виражають емоційну природу вислову, уявляють його експресивні відтінки [17, с. 203; 3, с. 131]. Такі компоненти, звернені до співрозмовника для активізації його уваги, спричинити бажану реакцію з приводу висловленого, виконують **фатичну функцію**. Напр.: *Спалюючи ілюзії, варто прихопити з ним ще щось матеріальне, скажімо, власну правцю чи вухо або ж...* (М. Лазарук); *Бач, як по-панському вилежються!* (Б. Грінченко); *Але, знаєте, я цілий тиждень сиджу у фарбах* (Б. Грінченко).

Спонукальний характер ВМК надає висловленню більшої правдивості, взаєморозуміння, стилістично інтимізує виклад, напр.: *Погодьтесь, ніхто не зможе дістати нас за стінами цього замку* (А. Каченко); *Я, зверніть увагу, не просив про допомогу* (З. Тулуб); *І, уявіть собі, я все ж таки зайшла до церкви* (М. Матіос). Натомість парентетичні компоненти на зразок *як ви здогадалися, як ви розумієте* вдаліше об'єктивують стан мовця, знижують категоричність викладу, сприяючи продовженню комунікативного контакту, так потрібного під час діалогу, напр.: – *Він [суддя], знають пані, ц.к. урядник, до шпіку кости* (Б. Лепкий).

Індивідуально-авторське розуміння відношень між явищами, позитивну / негативну оцінку повідомлюваного репрезентують ВМК на зразок *шкода, як навмисне, чого доброго, на превелике диво, дивна річ* тощо. Такі парентези виконують **акцентно-оцінну комунікативно-прагматичну функцію**, напр.: *Ксьонз став за божий суд сказати та й, на гріх, пересолив* (С. Руданський); *Небагато орендарі в сабах наварили та й, на лихо, убогого їсти запросили* (С. Руданський); *На щастя, ніхто її [Левантину] там не побачив* (Б. Грінченко); *На жаль, я закохатися не встигла в хлопчину того* (Г. Тарасюк). Група ВМК, що відтворюють розмовне або книжне мовлення, містять усно-народні та біблійні елементи характеризуються емоційно-оцінною конотацією. *І дай Боже, солодка моя дитинко, ніколи не бути такою Божою людиною, як Параска* (М. Матіос); *Уже як та Марія умовила Цвичка до роботи на своїй оборі – Бог його знає* (М. Матіос).

ВМК, що вказують на спосіб об'єктивації вираженої думки, а також на міру її звичайності, створюють ефект відвертої розмови, переконують у правдивості пам'ятних для адресанта подій, напр.: *Оце, було, сидить дід у пасиці, робить що-небудь* (Б. Грінченко); *Діти, бувало, бавляться, і збіжась по дамбі вниз, як дрібні сонечка після дощу по веселці* (М. Матіос).

Актуалізуючи **комісивний** мовленнєвий акт, мовець бере на себе зобов'язання здійснити в майбутньому якусь дію чи тримати певну лінію поведінки, має уявлення про наслідки своїх дій та очікує, що адресат повірить у їх виконання. Зазначені акти спрямовані на збереження, відновлення, покращення або продовження стосунків між комунікантами. Вживаючи речення-обіцянки з ВМК, мовець зобов'язується виконати бажану й важливу для співрозмовника дію, переконує його в щирості своїх намірів, підтримує приємну тональність спілкування. Такі акти можуть набувати іллокутивних відтінків запевнення: – *Ну, звісно; наступатимемо, – запевнив Сагайдачний* (З. Тулуб); гарантії: *Без сумніву, я зателефоную*; подання надії: *Можє, і зустрінемося завтра*; клятви: *Безперечно, любитиму тебе все життя*.

Комунікативно-інтенційним змістом **менасивів** є погроза. У реченнях-погрозах мовець може вживати вставні компоненти для увиразнення висновку: *Утім, я покажу тобі де раки зимують!* (Розм.).

Особливостями **перформативів** є те, що головні члени у формі дієслів не можуть мати форми минулого, давноминулого або майбутнього часу, а також бути заперечними. „Не припустимим є включення до перформативних речень модальних компонентів, які допускають нездійснення дії” [11, с. 124]. Порівн.: *Справді, прошу посприяти нашому проекту* та **Справді, не прошу посприяти нашому проекту*.

ВМК різних типів створюють іронічний колорит [5, с. 91–94], напр.: *Без сумніву, газета – обов'язково чийсь орган. Незрозуміло тільки, який („Перець”); У наш час, здається, газети намагаються примусити публіку оцінювати скульптора не за його скульптурами, а за тим, як він ставиться до дружини; художника – за розміром його прибутків і поета – за кольором його краватки* (Із часопису); *На жаль, доводиться помилятися, адже живеш уперше* (В. Чемерис) тощо.

К. Шульжук звернув увагу на нагромадження в мові окремих персонажів таких конструкцій, які „з семантичного боку нічого не виражають („фіктивних” структур) і саме тим своєрідно характеризують героя” [16, с. 36], передаючи його внутрішній стан, тривогу, неприємне чи радісне хвилювання, культурно-освітній рівень тощо. Наприклад: [Ш е л ь м е н к о:] *Нехай як-то, будучи сказати, сиріч, тес-то, розжує* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Спонукальні речення репрезентують форму мовленнєвого впливу на означеного або неозначеного (узагальненого) співрозмовника чи навколишнє середовище для його організації або перебудови відповідно до вимог мовця. У прагматичному аспекті такі речення кваліфікують як **директиви** [10, с. 124]. Для виявлення можливостей функціонування ВМК у їхньому складі треба розмежувати структури спонукальної семантики, які виражають прохання в різних відтінках (**реквестиви**), від конструкцій, що в імперативній формі репрезентують категоричні накази та прямі вимоги (**ін'юктиви**) [13, с. 26; 10, с. 124; 1, с. 11; 9, с. 7 та ін.]. Окрім того, „волонтеративні відношення виражають дозвіл, який взагалі якісно відмінний від прохання, чи пряму заборону виконувати якусь дію” [2, с. 8].

Форми категоричного наказу до дії здебільшого не сполучаються із ВМК на означення вірогідності, ймовірності тощо. Безапеляційність імератива, посилена наказовою (імперативною) інтонацією, не передбачає самої можливості припущення як натяку на необов'язковість виконання волі мовця. Даючи наказ, адресант хоче переконатися, що дію виконали негайно, а слова *очевидно, може, певно, либонь* і под. переводять імперативну форму в напівпитальне судження зі значенням припущення. Порівн.: *Зачинити вікно!* і *Може, зачинити вікно*. Попри те, імперативні конструкції можуть містити ВМК із значенням порядку виконання кількох наказів, як-от: *По-перше, вимий руки, а по-друге, сідай обідати! Залишай комп'ютер на потім!* (Розм.).

У групі дієслівної лексики зі значенням категоричного спонукування виокремлюємо стилістично забарвлені дієслова, об'єднані загальною семантикою обмеження або припинення дії. Це лексичне угруповання дієслів має негативне емоційне забарвлення, тяжіє до зниженого колориту мовлення. Уже саме їх уживання в зверненні до співрозмовника доводить, що мовець має право вимагати виконання дії і не думає, як до спонукування ставиться адресат. ВМК у цьому разі актуалізують модально-ситуативну ознаку залежності комуніканта від мовця, засвідчують афективний стан останнього, напр.: *Отже, досить говорити! Замовч, тобі кажуть!* „Експресивна значущість вставних зворотів *кажуть вам, тобі кажуть, просять вас* та ін. з роздратованою чи настійливо-сугестивною інтонацією, коли мовець і агентивний суб'єкт збігаються в одній першій особі (можливо, єдиний випадок інклюзивного вживання неозначено-особової конструкції), і полягають в абстрагуванні від конкретного мовця і в наданні суб'єктові мовлення форми множинності, а дії – множкратності. Мабуть, ці звороти вже втрачають статус вільної синтаксичної побудови і наближаються до модально-експресивного фразеологізму” [12, с. 20].

З усіх вставних слів зі значенням вірогідності, ймовірності лише слово *мабуть*, генетично споріднене з формами наказового способу, може входити до спонукальних конструкцій та взаємодіяти з імперативом. Проте висловлення нівелює значення категоричності й набуває відтінку невпевненості, вагання, порівн.: *Ти проси допомоги* та *Ти, мабуть, проси допомоги*.

ВМК зі значенням достовірності, впевненості не суперечать функційній сутності директивів, увиразнюючи природню потребу тієї дії, до якої спонукає мовець, напр.: *Звичайно, розкажи про зустріч з однокласниками; Без сумніву, візьми участь у роботі оргкомітету конференції*.

У деяких реченнях пом'якшеного спонукування із семантикою прохання, благання, застереження, дозволу, напучування, побажання ВМК є важливим структурно-логічним компонентом, уяскравлюючи делікатний, невпевнений характер прохання з відтінком доцільності й бажаності його виконання, нетерпіння здійснення. За інтенційною спрямованістю розмежовуємо пораду-благання, наполегливу пораду, пораду-попередження, напр.: – *Ой, не тужи, голубонько, ради Бога* (Марія Матіос); *Читайте далі, прошу вас! Читайте!* (М. Хвильовий); *Не сумуй, прошу тебе, – то гріх великий* (Марко Вовчок). Л. Бережан аргументовано тлумачить вставні слова та словосполучення як власне контекстуальні показники часткових значень граматичної форми наказового способу

паралельно з частками, вигуками, звертаннями тощо [2, с. 20]. Отже, і в цьому разі спостерігаємо вплив вставного компонента на модально-вольове спрямування висловленого спонування.

У *бажальних*, або оптативних, реченнях, як відомо, повідомляють про намір мовця встановити відповідність між змістом речення та дійсністю (реальністю). У ролі синтаксичних засобів для вираження бажальної модальності в сучасній українській мові вживають частки *б, би, аби, щоб, коб(и), хоч би, хоча б, коли б, якби* [14, с. 125]. Проте до найуживаніших часток, які формують двоскладні та односкладні бажальні речення, належать *хай, нехай* (у бажальній функції), що поєднуються з дієсловами у формі теперішнього – майбутнього чи минулого часу, а також їх експресивний синонім *бодай* [6, с. 29–30; 4, с. 360].

В оптативних реченнях ВМК можуть акцентувати достовірність бажаного (*Зустріти б мені друга, сумніву нема! Я, природно, бажав би посадити сад* тощо), додавати значення гаданості-спонування (*Так може, виконав би ти це завдання!*), виражати емоційні оцінки прикраси, здивування, обурення (*Подумав би ти, гришним ділом, про випускні іспити!*), указують на ступінь звичайності бажання (*Поїхати б, за українським звичаєм, на Різдво до батьків!*), містять вказівку на джерело повідомлення (*Як на мене, піти б звідси хутче!*), означають аргументованість бажання (*Як на те, коби Бог поміг зібрати врожай!*), репрезентують ставлення мовця до висловленого (*По правді кажучи, хоча б кілька днів відпочити!*), активізують співрозмовника, додаючи відтінків широкого спілкування (*Вірите, хоч на старість побачити б світ!*).

У питальних реченнях комунікант ставить собі за мету запитати про щось у співрозмовника, спонукаючи його водночас до відповіді. Такі речення з огляду на комунікативно-інтенційний зміст тлумачать як **квеситиви**. „Спільним з директивом у квеситива є те, що вони обидва призначені для того, щоб викликати дію адресата. При цьому вони істотно різняться, оскільки директив пов'язаний із категоричністю та комплексом мовленнєвих і не мовленнєвих дій, а для квеситива – це тільки мовленнєві дії” [10, с. 124]. Переконаливою видається думка тих мовознавців, які вважають, що в питальному реченні вставні слова поводяться інакше, ніж в розповідному [15, с. 188], а отже, квеситиви потребують диференціації з огляду на потенційну здатність сполучатися з ВМК.

Парентетичні компоненти менш поширені в реченнях, до складу яких входять займенниково-питальні слова. Таким реченневим побудовам властива цілеспрямованість запити інформації [7, с. 2], тобто становлять питання про предикат, про те, **що** констатує речення, напр.: *На Вашу думку, хто і коли допустився найбільшій помилки, через яку Україна могла стати на зовсім інший шлях та історію?* (Н. Бабич); *Коли, думаєте, прибуде делегація? Чому, по вашому, не зустріли делегацію?* (Розм.). Справді, у плані актуального членування весь зміст частковопитальних речень, окрім того, що маркує саме питальне слово, є даним (темою). Новим – предикованим – постає лише те, що узагальнюють слова *хто, коли, де, чому, навіщо* і под. Саме ці елементи висловлення – особа, час, місце, причина, мета, допуст тощо – не відомі мовцеві, і їх конкретне з'ясування за допомогою інших учасників мовленнєвого акту є метою спілкування. Цілком зрозуміло, що комуніканти можуть суб'єктивно оцінювати зміст повідомлюваного, якщо володіють інформацією або принаймні думають, що щось знають про подію, явище, предмет.

По суті, не передбачають уживання ВМК і власне питальні речення без питальних слів, на які співрозмовник відповідає „так” або „ні”, напр.: *Колега попередив тебе про приїзд делегації? Шкодуєш про сказане?* Мовець очікує від співрозмовника лише констатації або заперечення факту, події, ситуації тощо. Саме про це адресант не має інформації, і тому не може актуалізувати модусний компонент.

ВМК рідко входять і до складу емоційно забарвлених речень із модально-питальними частками *невже, чи, хіба та чи, та хіба, та невже, чи ж, хіба ж, невже ж*. Наприклад: *Хіба б і вона, справді, така була?* (Марко Вовчок). У таких реченнях частки засвідчують, що позитивна відповідь для мовця є малоочікуваною, а отже, і модальна оцінка стає зайвою.

На противагу питальні речення, які репрезентують загальний відтінок припущення мовця про зміст думок, мовлення, намірів співрозмовника або інших осіб, можуть містити вставні компоненти з їх модально-семантичними функціями. У реченнях на зразок *А диточки як? Мабуть, забули мене?* (Марко Вовчок); *Може, хто вас налякав? Може, ви нездужаєте?* (Марко Вовчок); *Може ж, то й не вони взяли?* (Марко Вовчок); *Та, видно, забула його?* (А. Кашенко) парентетичні конструкції (найчастіше це слова із значенням можливості, припущення, непевності, ймовірності або впевненості, достовірності повідомлюваного) є важливим структурним і модально-логічним компонентом, порівн.: *Ти визнаєш свою провину? (чи не визнаєш?) – Ти, напевно, не визнаєш своєї провини?* Оскільки мовець

нібито здогадується про реальний стан речей і лише шукає підтвердження своїм передбаченням, то й на письмі зазначений тип речень може закінчуватися не лише знаком питання, а крапкою чи крапками, порівн.: *У вас там на Москві, **либонь**, дівчата так брикати не сміють?* (Леся Українка); *У хаті, **можже**, ще вечернішня кулеша не застигла...* (Марія Матіос). Варіативні розділові знаки, що їх зумовлює різна комунікативно-функційна спрямованість речень, виявляють тонку грань між питальним і розповідним реченнями такого типу.

Ще однією особливістю квеситивів, що містять ВМК *можже, мабуть* є те, що вони можуть виражати спонукальне значення. За узагальненнями С. Шабат, з-поміж семантичних груп питально-спонукальних речень яскраво вирізняються прохання, пропозиція, порада, запрошення [15, с. 190], напр.: ***Можже б**, Ви розказали нам про війну?; **А мабуть**, час, хлопці, й овець напувати?* (Марко Вовчок); ***Можже б**, ти взяв відпустку?; Будемо, **мабуть**, вечеряти та лягати спати?* (Панас Мирний).

Значення можливості, припущення, невпевненості, прихованого сумніву мовці уналежнюють у тих реченнях, що є компонентом внутрішніх монологів-розмірковувань, напр.: *Фиркнула, **мабуть**, і Дарусина судьба перед Іваном... **Можже**, вона також задрісна?* (М. Матіос); ***Можже**, не подумают самі землі взяти? **Можже**.* (Б. Грінченко). Розповідні та питальні речення у трансформації утворюють єдиний формально-синтаксичний комплекс, у якому процесі синтаксичні трансформи не лише ієрархічно структуровані, але за відповідного інтонаційного оформлення презентують питально-відповідну єдність [7, с. 3–4].

ВМК зі значенням впевненості, достовірності мають здатність реалізовувати свої модальні значення в риторичних питаннях. Становлячи емоційно-заперечне або емоційно-констатувальне речення, риторичне питання репрезентує експресивне і почасти категоричне судження про дійсність. Саме ця категоричність і зумовлює вживання в реченнєвій структурі модальних слів, що вказують на природність, закономірність суджень такого роду. Наприклад: ***А й правда**, кому потрібні сьогодні неграмотні спеціалісти?; **Справді**, як і чим виправдати „батьків” голодомору на Україні?* (Із часописів). Синонімічний компонент *правда* маркує розмовне мовлення.

Роль ВМК в риторичних питаннях важлива, оскільки стосується і до попереднього висловлення. Доводячи істинність висловлення, модальні компоненти тим самим ніби узаконюють незаперечний характер судження. У цьому разі вставна конструкція слугує одночасно і компонентом міжфразового зв'язку, і важливою структурно-логічною ланкою. Вилучення ВМК спричиняє нівелювання відтінків взаємозалежності комунікативних одиниць.

За допомогою ВМК мовець може вказувати на свій висновок із попереднього висловлення й паралельно запитує про правильність своїх думок. Напр.: ***Отже**, сьогодніша проблема двомовності також сягає своїми коріннями саме в сім'ю?* (Н. Бабич). Прагматичний потенціал таких речень – висловити припущення з відтінком результату, узагальнення, що межує з констатацією: ***Значить**, Ви не уявляли себе тоді викладачем?* (Н. Бабич); *То, **виходить**, ти на мене гнівався і через це післав невинних людей на вірну смерть?* (А. Кашенко); *А вони, **виявляється**, зрадили нам* (А. Кашенко); ***Зрештою**, українській мові в українській державі стало комфортніше?* (Н. Бабич). Синтаксична рухливість ВМК, здатність тягити до будь-якого члена речення спричинює появу кількох модальних планів у реченні.

ВМК *до речі, між іншим* у квеситивах логічно виокремлюють, увиразнюють конкретний запит інформації, напр.: ***До речі**, чи не купите ви у нас військову здобич?* (З. Тулуб); ***А між іншим**, почім свинина тепер?* (О. Вишня).

Для ВМК істотним є послідовне „орієнтування” сприйнятого на самого себе (авторська інтенція впевненості або ймовірності), чітко окреслений вияв ставлення до зображуваного, наголошення інтенції мовця, вказівка на джерело повідомлення. Об'єктивація запиту відбувається або безпосередньо через називання джерела, суб'єкта висловлення: ***За словами пана гетьмана**, ми маємо знову просити допомоги у хлопів?* (З. Тулуб); ***По-моєму**, ми з Вами знайомі?* (Розм.), або узагальнено, приховано: ***Кажуть**, золоте правило журналістів є?* (Із часопису). У такий спосіб, уводячи в контекст узагальнений образ мовця, наведені речення паралельно відбивають і ставлення самого автора до повідомлюваного. Вставні слова *мовляв, мов* винятково вказують на мовця, який перебуває поза межами конкретного висловлення (ніби „за кадром”). Наприклад: *Ви зумисне, **мовляв**, пов'язуєте мову з життям?* (Н. Бабич); *Не боїтеся, **мов**, гріха?* (М. Матіос).

Для активізації бесіди, для підтримування уваги адресанта в квеситивах можуть функціонувати ВМК *чуєте, думаєш, гадаєте, даруйте* тощо. Наприклад: *Могли б ми зустрітися з ним, **скажімо**,*

завтра або просто негайно? (М. Матіос); *Ви не могли б, даруйте, повторити думку ще раз?*; *Гадаєте, мовні особливості буковинського регіону до того часу зміняться?* (Н. Бабич).

„Модальність припущення, відтінок якої в реченні досягається взаємодією суб'єктивно-модальних синтаксем з питальною інтонацією, не змінює основного модального значення питальності, а надає йому лише особливого забарвлення (суб'єктивного ставлення мовця чи передбачуваної ним оцінки з боку співрозмовника)” [15, с. 195].

Отже, функційно-прагматична спеціалізація вставно-модальних компонентів полягає в тому, що вони: 1) указують на різноманітні модальні значення і суб'єктивну оцінку повідомлюваного; 2) актуалізують уміщену у висловленні інформацію; 3) сприяють експресивізації висловлення; 4) слугують засобом інтелектуалізації мови а, попри те, засвідчують посилення впливу розмовного синтаксису на писемне мовлення. Тому дослідження їхніх прагматичних параметрів й особливостей функціонування в різних дискурсах *актуальне* та *перспективне* як для граматики, так і для теорії мовленнєвих актів, когнітивної лінгвістики, функційної стилістики культури української мови.

Література

1. Бережан Л. В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Лариса Василівна Бережан. – Івано-Франківськ, 1997. – 16 с.
2. Бережан Л. В. Волюнтативні відношення в мовленнєвій діяльності : конспект лекцій зі спецкурсу / Л. В. Бережан. – Чернівці : Рута, 1999. – 36 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Городенська К. Г. Дієслово. Прислівник. Службові слова-морфеми / І. Вихованець, К. Городенська // Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови / за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – С. 217–373.
5. Гуйванюк Н. В. Способи реалізації іронії у структурі речення : [монографія] / Н. В. Гуйванюк, Ю. М. Пацаранюк. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – 167 с.
6. Гуйванюк Н. В. Співвідношення об'єктивної та суб'єктивної модальності в реченні : навч. посібник / Н. В. Гуйванюк, Чолкан В. А. – Чернівці : Рута, 1997. – 63 с.
7. Гуйванюк Н. В. Питальні речення у сучасній українській мові / Н. В. Гуйванюк, С. Т. Шабат. – Чернівці : Рута, 2000. – 68 с.
8. Завальнюк І. Комунікативно-прагматичні функції та стилістичні вияви вставних одиниць у сучасному українському газетному мовленні / Інна Завальнюк // Мовознавство. – 2009. – № 1. – С. 15–32.
9. Даскалюк О. Л. Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Оксана Любомирівна Даскалюк. – Чернівці, 2006. – 20 с.
10. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – 662 с.
11. Загнітко А. Структурні і семантичні різновиди українських синтаксичних інновацій / Анатолій Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць : у 2-х ч. / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонДУ, 2003. – Вип. 2, ч. 1. – С. 135–147.
12. Золотова Г. О. До питання про структурно-семантичні основи зіставних досліджень / Г. О. Золотова, Й. Ф. Андерш // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 17–23.
13. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / Б. М. Кулик. – 2-е вид. – Ч. II. – К. : Рад. шк., 1965. – 283 с.
14. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис : [підручник] / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
15. Шабат С. Питальні речення з суб'єктивно-модальними синтаксемами / Світлана Шабат // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць / відп. ред. Гуйванюк Н. В. – Чернівці : Рута, 1999. – Вип. 81 : Слов'янська філологія. – С. 187–195.
16. Шульжук К. Ф. Формування ускладненого речення в новій українській літературній мові / К. Ф. Шульжук // Мовознавство. – 1977. – № 4. – С. 30–37.
17. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.